

яким повинні познайомитися вихованці, способи вирішення пізнавальних і виховних задач, форми обговорення результатів екскурсії. У деяких випадках вихователю необхідно заздалегідь познайомитися з об'єктом екскурсії і вирішити, на що потрібно звернути увагу вихованців, які запитання поставити вихованцям.

Перед початком екскурсії важливо збуджувати зацікавленість у вихованців до неї, ознайомити дітей з мовним матеріалом, який необхідно буде використовувати, з правилами техніки безпеки, а також нагадати про культуру поведінки в громадських місцях. У процесі екскурсії створюються умови для словесного спілкування вихованців з екскурсоводом, одного з одним, звертається увага на окремі об'єкти, експонати, процеси і т. ін. Після екскурсії обговорюються її результати, зясується, що нового дізналися діти, що сподобалося, що виявилось незрозумілим та ін. Побачене на екскурсії може мати своє відображення в зібраних експонатах, зроблених замальовках й аплікаціях, а потім в альбомах чи на стендах.

Література

1. Багрова И.Г. Обучение слабослышащих учащихся восприятию речи на слух / И.Г. Багрова. — М. : Просвещение, 1990. — 127 с.
2. Бельтюков В.И. Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи / В.И. Бельтюков. — М. : Педагогика, 1977. — 176 с.
3. Бондар А.Д. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і групах подовженого дня / А.Д. Бондар, Б.С. Кобзар. — К. : Вища школа, 1985. — 303 с.
4. Вугрич В.П. Подолання в учнів шкіл-інтернатів деформацій у моральному вихованні / В.П. Вугрич // Теоретико-методичні засади виховання і соціально-педагогічної реабілітації учнів. — К. : Віра інсабіт, 2001. — Кн. 2. — С. 107-110.
5. Ігнатова О.І. Виховуємо самостійність / О.І. Ігнатова // Теоретико-методичні проблеми виховання соціальної зрілості учнів шкіл-інтернатів: наук.-метод. зб. — К. : ІПВ АПН України, 2000. — С. 83-92.

УДК: 376-056.262-053.4:[37.015.3: 159.937.52]

*Рецензент
Гудим І. М.,
кандидат педагогічних наук*

ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗВИВАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВИХ УЯВЛЕНЬ ТА НАВИЧОК ПРОСТОРОВОГО ОРІЄНТУВАННЯ У ДІТЕЙ З ГЛИБОКИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Світлана Кондратенко

У статті висвітлено результати дослідження розвитку просторового орієнтування та формування уявлення про простір у дітей з глибокими порушеннями зору (сліпі, діти з залишковим зором). Розглянуто питання організації розвиваль-

ного середовища для формування просторових уявлень та навичок просторового орієнтування у дітей з глибокими порушеннями зору.

Ключові слова: дошкільники з порушеннями зору (сліпі, діти з залишковим зором), просторове орієнтування, розвивальне середовище.

ОРГАНИЗАЦИЯ РАЗВИВАЮЩЕЙ СРЕДЫ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ И НАВЫКОВ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ОРИЕНТИРОВКИ У ДЕТЕЙ С ГЛУБОКИМИ НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ

В статье изображено развитие пространственной ориентировки и представление о пространстве у детей с глубокими нарушениями зрения (слепые, дети с остаточным зрением). Рассмотрена организация развивающей среды для формирования пространственных представлений и навыков пространственного ориентирования у детей с глубокими нарушениями зрения.

Ключевые слова: дошкольники с нарушениями зрения (слепые, дети с остаточным зрением), пространственная ориентировка, развивающая среда.

ORGANIZING OF THE DEVELOPING ENVIRONMENT FOR THE FORMING THE SPATIAL REPRESENTATION AND SKILLS OF SPATIAL ORIENTATION OF CHILDREN WITH DEEP VISUAL IMPAIRMENTS

The article deals with the development of spatial orientation and the idea about space of children with deep visual impairments (blind, children with residual vision). The organization of the developing environment for the formation of spatial representations and spatial orientation skills in children with profound visual impairment is considered.

Keywords: preschoolers with visual disabilities (blind, children with residual vision), spatial orientation, developing environment.

Однією з найбільш актуальних проблем навчання і виховання дітей з порушенням зору залишається проблема орієнтування в просторі і мобільності. Адже вміння орієнтуватися в просторі — важлива умова формування повноцінної особистості дошкільника, що має порушення зору, її соціальної адаптації та інтеграції в суспільство.

Створення розвивального середовища в дошкільних навчальних закладах є важливим напрямком сучасного реформування дошкільної освіти. Основні підходи створення розвивального середовища у дошкільному навчальному закладі та принципи особистісно орієнтованої побудови такого середовища висвітлені у Базовому компоненті дошкільної освіти та коментарі до нього, а також в Базовій програмі «Я у Світі».

На жаль, в сучасному дошкільному закладі ці принципи можуть реалізуватися лише частково. Для повного впровадження необхідне

інноваційне архітектурне проектування, новий дизайн, промислова продукція (обладнання, меблі, іграшки тощо). Водночас, Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» спрямовує педагогів на створення в дошкільному навчальному закладі розвивального життєвого простору, що сприятиме повноцінному розвитку дітей.

Розвивальне середовище визначається як комплекс психолого-педагогічних, матеріально-технічних, санітарно-гігієнічних, ергономічних, естетичних умов, що забезпечують організацію життєдіяльності дітей у дошкільному навчальному закладі та вдома. Збагачене середовище передбачає єдність соціальних і природних засобів забезпечення повноцінної життєдіяльності дитини.

Розвивальне середовище — це сукупність умов, які забезпечують різнобічний розвиток дітей; це система матеріальних об'єктів їхньої діяльності. Створення в дошкільному закладі та вдома повноцінного розвивального середовища та забезпечення відповідної позиції вихователя та батьків в організації діяльності дітей — провідний засіб реалізації завдань сучасного реформування освіти. Адже правильно організоване розвивальне середовище сприяє соціалізації дитини, впливає на всі аспекти її розвитку [1].

Однією з основних умов створення вдома та в дошкільних навчальних закладах розвивального довкілля для дітей дошкільного віку є опора на особистісно-орієнтовану модель взаємодії між дорослим та дитиною. Це означає, що пріоритетною метою виховання є формування гармонійно розвиненої особистості. Завдання вихователя або батьків полягає у забезпеченні інтересів дитини у задоволенні її природних нахилів і потреб. Дорослий у своїй педагогічній діяльності керується положенням: «Не поруч, не над, а разом».

Метою статі є висвітлення питання створення розвивального середовища у спеціальному дошкільному закладі для дітей з порушеннями зору, орієнтованого на формування та розвиток просторових уявлень. Адже у дітей дошкільного віку з глибокими порушеннями зору орієнтування у просторі протікає інакше, ніж у дітей з нормальним зором. Для них це складна пізнавальна діяльність, здійснювана в процесі взаємодії різних психічних функцій: сприймання, спостереження, впізнавання предметів і явищ, відтворення колишніх уявлень, мислення тощо. Як відомо, пізнавальна діяльність таких дітей потребує постійного стимулювання з боку дорослого, оскільки через зниження зору дитина втрачає можливість засвоювати знання та навички через наслідування, у них візначається зниження пізнавальної активності.

Для визначення основних напрямів організації розвивального середовища з просторового орієнтування для дітей з порушеннями зору слід детальніше розглянути особливості розвитку просторових уявлень у них.

Особливості сприймань у сліпих дітей виразно проявляються в процесі просторового орієнтування. Простір, в якому їм доводиться орієнтуватися, різноманітний за розміром і характером. Це відкритий простір: природа, дороги, вулиці населеного пункту; замкнений простір: житлові, виробничі та громадські будівлі; простір робочої зони та робочого місця і, нарешті, простір предмета як доступного безпосередньому сприйманню незрячої дитини, так і такого, що виходить за його межі (предметно-пізнавальне орієнтування).

Діти дошкільного віку з тяжкими порушеннями зору недостатньо володіють умінням виражати в мовленні найпростіші просторові відношення і мають труднощі в розумінні висловлювань, в яких формуються просторові відношення. Просторові уявлення, хоча і виникають дуже рано, але є більш складним умінням, ніж уміння розрізняти якості предметів. Формування просторових уявлень і способів орієнтування вимагає взаємодії різних аналізаторів: зорового, кінестетичного, дотикового, слухового, нюхового, що порушено у випадку зорової депривації.

Формування уявлень про простір і навичок орієнтування в ньому у дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями зору відбувається на основі здійснення ними складної аналітико-синтетичної діяльності з диференціації та узагальнення просторових ознак і відношень. При цьому провідну роль у диференціації просторових ознак навколишнього світу відіграє саме зоровий аналізатор. Повне чи часткове виключення його у випадку порушеного зору унеможливорює природне формування просторових уявлень й потребує корекційного втручання. Діти розглянутої категорії (особливо із глибокими порушеннями зору) спонтанно, самотійно не можуть опанувати навички просторового орієнтування, а мають потребу в систематичному цілеспрямованому навчанні. Труднощі просторового орієнтування у дітей з порушеннями зору в подальшому значно обмежують їх самотійність та активність у всіх сферах діяльності.

Сліпу дитину потрібно познайомити також з найближчим оточенням, попередити про небезпеки, які можуть її підстерігати, навчити уникати їх, опираючись на можливості своїх збережених аналізаторів: слуху, дотику, рухово-тактильної чутливості, нюху. У навчанні сліпих дітей необхідно також використати сполучення *дистантного* слухового з *контактним* дотиковим і тактильним сприйманням, установлення зв'язку між дотиково сприйнятими

об'єктами з їхньою звуковою характеристикою. Це дозволить дітям виділяти звуки як сигнальні ознаки предметів, об'єктів і явищ навколишнього світу і використати їх при орієнтуванні. Для цього можна використати різні звукові та музичні іграшки, а також познайомити дітей зі звуками, які утворюються від удару по предметах з різних матеріалів (дерев'яні та пластикові меблі, керамічний посуд, метал, скло та ін.)

У *сліпих дітей* спостерігається страх перед пересуванням у просторі. Зумовлено це тим, що в дітей, як правило, не сформований такий основний рух, як **ходьба**. Така дитина потребує спеціального відпрацювання техніки ходьби, що містить у собі й певне положення тіла, і постановку ступнів, почуття рівноваги й координацію рухів рук і ніг [3]. Корисними для цього будуть тактильні доріжки для ходіння (рис. 1.), сухі басейни, гойдалки, тренажери, валики різного розміру та фактури.

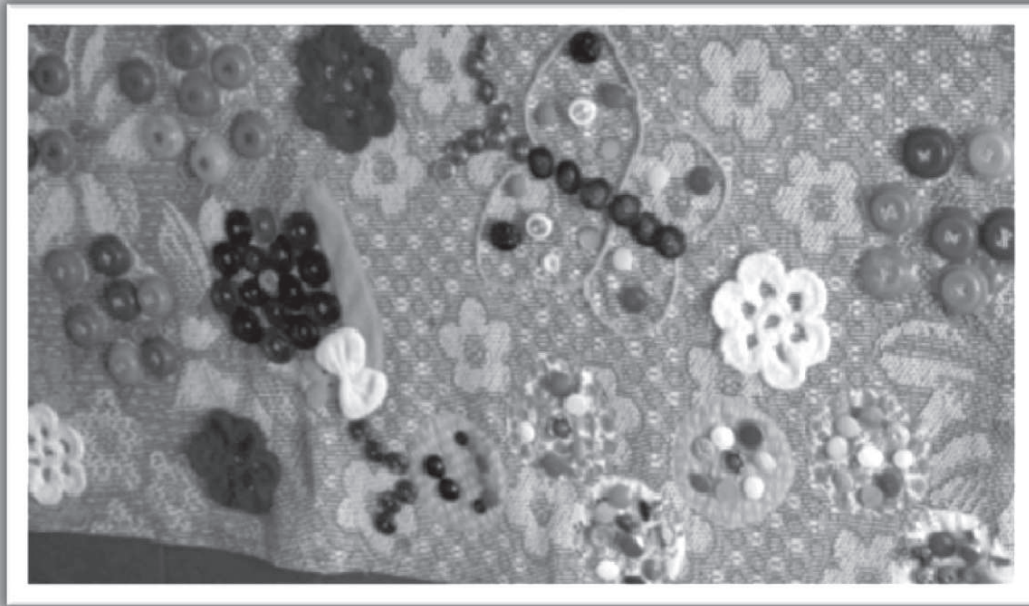

Рис. 1. Тактильна доріжка

Батьки й педагоги повинні враховувати, що в підкатегорію **сліпих** входять не тільки тотально сліпі, але й діти, що мають різний ступінь залишкового зору, наявність якого зумовлює особливості їхнього орієнтування в просторі. Невміння сліпого дошкільника із залишковим зором користуватися ним при пересуванні також значно гальмує розвиток його можливостей самостійно орієнтуватися в просторі. Необхідно навчити таку дитину (відповідно до гостроти зору) виділяти світлові й кольорові плями, співвідносити їх з конкретними предметами або явищами, фіксувати погляд на предметах,

виділяти силует або контур предметів, розрізняти предмети на близькій відстані [3].

Одним з важливих напрямів роботи з розвитку просторового орієнтування дошкільників є, на наш погляд, розвиток навичок орієнтування на мікроплощині й необхідних просторових уявленнях. У просторі мікроплощини (на поверхні парти, сторінки книги, зошита, аркуша альбому тощо) здійснюється більшість видів навчальної діяльності (читання, рахування, образотворча діяльність, письмо, ручна праця та ін.). Саме тому воно стає найбільш значимим простором для дитини до кінця дошкільного віку й продовжує залишатися таким у шкільному віці, особливо на початку шкільного навчання, коли дитина активно освоює ці види діяльності [4].

Дошкільники з порушенням зору мають незначний запас предметних і просторових уявлень, не вміють позначати в мовленні просторові ознаки й напрямки простору, що також зумовлює труднощі під час орієнтування. У зв'язку із цим всі дії дітей з виділення просторових ознак і визначення просторових напрямів повинні супроводжуватися словесними позначеннями. У цьому випадку на основі полісенсорного сприймання простору, закріпленого в слові, у дітей створюється узагальнений образ простору.

У значної частини дітей (особливо в дошкільників із глибокою зоровою патологією) спостерігаються також порушення мікро- і макрокоординат рухів, що робить їхнє орієнтування в просторі вповільненим і неточним. Для корекції цих порушень потрібне постійне тренування дітей у виконанні відповідних рухів.

Позначені проблеми просторового орієнтування в дітей з порушенням зору різних підкатегорій зумовлюють зміст і етапи навчання, що необхідно враховувати при плануванні корекційно-педагогічної роботи та в організації розвивального середовища для них [4].

Створюючи розвивальне середовище з просторового орієнтування для дітей дошкільного віку з глибокими порушеннями зору в умовах дошкільного навчального закладу або вдома, вихователям, педагогічним працівникам та батькам необхідно дотримуватися наступних **принципів**: *безпе́чність; урахування закономірностей розвитку дітей; раціональність; динамічність; активність; комфортність кожної дитини; позитивно-емоційне навантаження.*

Найголовнішим принципом організації розвивального середовища просторового орієнтування є його *безпе́чність*, адже від цього залежить збереження життя та здоров'я дітей. Саме тому під час створення розвивального середовища особливу увагу необхідно звертати на якість матеріалів, з яких виготовлено обладнання, іграшки тощо та їх відповідність санітарно-гігієнічним нормам.

Принцип активності передбачає, що в розвивальному просторі діти мають змогу діяти за власним вибором, змінювати ситуацію, перетворювати простір, обстежувати його, раціоналізувати. Всі предмети мають бути доступними дітям, щоб їх можна було вільно брати, використовувати, класти на місце тощо.

Розвивальний простір дошкільного навчального закладу потрібно розглядати як інтегровану категорію, що поєднує в собі природне, предметно-ігрове, соціальне і середовище власного «Я».

Природне середовище вважається розвивальним за умови, якщо воно сприяє становленню у дітей цілісного сприйняття природного довкілля, прояву інтересу до нього; оволодінню елементарними уявленнями про явища та об'єкти природи, взаємозв'язки між ними; розвитку у дітей емоційно-ціннісного ставлення до природи; формуванню навичок екологічно доцільної поведінки.

Найбільш повне і правильне уявлення про об'єкти, явища природи дитина з глибокими порушеннями зору отримує за допомогою їх ретельного обстеження й обмацування [1; 2].

Сонце, повітря, небо, земля, вода, рослини, тварини, погода — ось із чим слід знайомити дітей, розповідати і показувати їх особливості. Дітям з глибокими порушеннями зору слід розповідати про те, як залежать сезонні явища від сонячного світла і тепла. Спостерігаючи за сонцем у різні пори року, дитина дізнається, що сонце гріє по-різному взимку, навесні, влітку. Знайомлячись з дощем, сліпі та слабозорі діти за допомогою слуху та дотику навчаються розрізняти дрібний, холодний, затяжний осінній дощ; крупний, теплий, нетривалий — літній дощ. Для правильного розуміння природи дітям потрібно розповісти про повітря та його властивості. Для цього можна використати кольорові кульки: наповнити їх повітрям, підставити руку дитини під струм повітря, що виходить з кульки.

Особливо цікавим для дітей є спостереження за рибками, птахами, тваринами. Наприкінці літа або на початку осені птахи збираються відлітати у теплі краї. Можна послухати, як вони лопочуть крилами, кричать, курличуть перед відльотом. Для дітей дуже цікавим є спостереження біля річки, ставка, озера, на морі. Нехай вони прислухаються до хлюпання хвиль, сплескування рибок, квакання жаб. Ці звуки відрізняються за тоном і тембром звучання. Обережно дайте в руки дитині рибку чи жабку, а краще нехай вона спершу доторкнеться до них у ваших руках.

Батьки мають звертати пильну увагу на те, щоб дитина впізнавала предмети і явища природи, співвідносила назви з конкретними образами предметів, уміла виділяти суттєві, характерні ознаки і

властивості предметів, явищ, зіставляти їх за величиною, формою, кольором, довжиною та ін. [2].

Соціальне середовище вважається розвивальним, якщо воно сприяє усвідомленню дитиною змісту поняття «сім'я», основних функцій членів родини, особливостей взаємин рідних людей між собою; актуалізує для дитини проблему диференціації людей за ознаками спорідненості, віку, статевої належності, приємності для інших; збагачує уявленнями про характер взаємин зі старшими, однолітками, молодшими за себе; допомагає набуті елементарних уявлень про державу, народи, людство; формує у дітей морально-етичні норми поведінки.

Перший етап освоєння соціального середовища з погляду простору є орієнтування у власному помешканні — детальне ознайомлення з квартирою: кімнатами, кухнею, з усіма предметами, що знаходяться в них. Це слід робити поступово, обов'язково з дитиною разом тактильно обстежити усі предмети і речі, щоб дитина знала їх на дотик та місце їх розташування. Можна створити в квартирі тактильну доріжку руху, де за допомогою модулів, картинок та знаків чи символів дитина з глибокими порушеннями зору буде вільно пересуватися (ходьба, повзання, подолання перешкод тощо) в той чи інший бік квартири, орієнтуючись на дотик. Якщо це група в дитячому садочку, то сліпа дитина або дитина з залишковим зором повинна теж вивчити за допомогою вихователя розташування кімнати та предметів, іграшок, які в ній знаходяться. Ні в якому разі не можна змінювати розташування предметів — дитині з тяжкими порушеннями зору важко буде орієнтуватися в просторі. Самостійне просторове орієнтування і пересування у знайомому приміщенні — це найскладніше, чого мають батьки та вихователі навчити сліпу дитину. Для цього кожна річ, кожний предмет в кімнаті або в групі повинні залишатися на своєму місці і щоразу, після користування ним, повертатися на своє місце. Це має стати правилом для всіх членів сім'ї та колективу дитячого садочку. Тоді сліпа дитина не буде боятися пересуватися вільно в приміщенні. На вулиці потрібно сліпу дитину ознайомити з правилами дорожнього руху і правилами поведінки на пішохідному переході [1; 2].

Середовище власного «Я» дитини є розвивальним, сприятливим для її особистісного зростання, якщо дитина має уявлення про своє тіло та органи чуттів, орієнтується в умовах свого розвитку, дотримується гігієни тіла й діяльності, диференціює показники здоров'я і захворювань, зацікавлена у здоровому способі життя, характеризується витривалістю, визначає статеvu належність, покладається на свою вправність; володіє азбукою емоцій, має високу пізнавальну

активність, здатна до вольових зусиль, довіряє самооцінці, домагається визнання, має елементарну життєву перспективу; орієнтується у правах та обов'язках; характеризується комунікативними здібностями; відчувається членом соціальної групи, вміє налагоджувати спільну діяльність, чинити опір асоціальній поведінці однолітків, розв'язувати конфліктні ситуації, діяти за сумлінням.

При навчанні орієнтуванню на власному тілі використовуються такі **прийоми**: орієнтування на собі, від себе, щодо предмета, за схемою, за допомогою збережених аналізаторів; зорово-дотикове обстеження дитиною свого тіла; розглядання себе в дзеркалі; знаходження та називання частин свого тіла; співвіднесення дитиною частин свого тіла з тілом іншої дитини; словесне позначення їх просторового розташування; зорово-дотикове обстеження дитиною ляльки: виділення та називання частин, словесне позначення їх розташування.

Особлива увага приділяється вмінню дітей розрізнити праву й ліву сторони «на собі», тому що орієнтування саме в цих напрямках є необхідною основою освоєння не тільки свого тіла, але й простору навколо себе [1; 2].

Предметно-ігрове середовище є розвивальним, якщо воно розширює, поглиблює та систематизує елементарні уявлення дитини про довкілля; вдосконалює вміння дитини використовувати за призначенням предмети та знаряддя, виготовляти найпростіші вироби; вправляє в умінні самостійно визначати ігровий сюжет, робити його змістовним, розподіляти ігрові ролі, дотримуватися правил рольової поведінки, налагоджувати ігрову взаємодію, використовувати й розподіляти іграшки та ігрові атрибути, реалізовувати ігровий задум, перетворювати ігровий простір; орієнтує в творах мистецтва (образотворчого, музичного, театрального, літературного), допомагає опанувати мову цих видів мистецтва, передавати художній образ різними мистецькими засобами, стимулювати до творчості [1].

Особливе місце у предметно-ігровому середовищі відводиться дидактичним, розвивальним матеріалам, які використовуються цілеспрямовано та спонукають до роздумів.

В ігровій діяльності просторові уявлення дітей розширюються і закріплюються. В ігровій формі діти краще засвоюють орієнтування в спеціально створених просторових ситуаціях і визначають своє місце за заданою умовою. За допомогою дидактичних ігор і вправ діти з глибокими порушеннями зору опановують вміння називати словом розташування предмета відносно іншого: «праворуч від ляльки стоїть заєць, зліва від ляльки — піраміда» тощо. На початку кожного

заняття можна проводити ігрову хвилинку: будь-яку іграшку сховати десь у кімнаті, а діти її знаходять.

Існує багато різних ігор і вправ, що сприяють розвитку просторових уявлень у дітей: «Знайди схожу іграшку», «Покажи, де дзвенить дзвіночок», «Знайди заховану іграшку», «Куди підеш і що знайдеш», «Подорож по кімнаті», «Куди кинемо м'яч», «Вгадай, що де знаходиться», «Знайди прапорець» і багато інших ігор.

Ігрові вправи на розвиток орієнтування в просторі — знаходження різних предметів та іграшок — доцільно проводити не тільки в групі, але й на майданчику дитячого саду, поєднуючи їх з формуванням у дітей таких понять, як далеко-близько [4].

Особливо ефективним є *модульне предметно-ігрове середовище*. Прикладами предметів-модулів можуть слугувати легкі куби різного розміру, виготовлені за типом вкладишів, і середні за розміром модулі — «меблі-іграшки». Дитина може перетворювати модулі на корабель, будиночок, казкову печеру тощо. Середовище повинно пробуджувати у дітей активність, давати їм можливість здійснювати різноманітні види діяльності. Разом з тим, навколишнє середовище повинно при необхідності гасити надмірну активність, давати можливість відпочити. Тому розвивальне середовище передбачає наявність місця для релаксації. Це може бути і «куточок усамітнення», і затишна кімната з м'якими меблями і іншими елементами, які сприяють відпочинку.

Вивчаючи ігрову діяльність дітей з важкими порушеннями зору в дошкільних закладах та вдома, можна зазначити, що предметно-ігрове середовище організовується так, щоб кожна дитина мала можливість займатись улюбленою справою. Розміщення матеріалу згідно з зонами дозволяє дітям об'єднуватися в підгрупи за інтересами. Дошкільнята мають можливість реалізувати свої знання про оточуючий світ у різноманітних іграх, самостійно обираючи те, що їм для цього потрібне.

Оскільки ігри орієнтовані на стимулювання творчої та пізнавальної активності дітей, середовище можна перетворювати в міру розвитку дитячих інтересів, знань та умінь. У такій зоні мають бути: набори великомасштабних конструкторів кількох розмірів, призначені для дітей різного віку; набори модулів різних форм та різного кольору, з різних матеріалів для спорудження об'єктів; ігрові стінки з дидактичними та проектними іграми, багатосекційні ігрові ширми; площини та пристосування для сидіння у спеціально відокремленій зоні для настільних ігор (їх краще робити не прямокутними, а складної конфігурації); м'які низькі меблі — для лежання та сидіння, коли діти відпочивають у перерві між іграми та заняттями; м'які легкі блоки

для спорудження, для усамітнення; ляльковий театр; спортивне знаряддя: м'ячі, бігова доріжка тощо; різноманітні іграшки (м'які, надувні, пласкі, механічні та ін.). Дитині з глибокими порушеннями зору вкрай необхідні й озвучені іграшки: брязкальця, гумові іграшки, які пищать, з приємним, не різким звуком.

Отже, середовище, в якому зростає дитина, є важливою умовою ефективної підготовки її до майбутнього самостійного життя. Організація розвивального середовища для формування просторових уявлень та навичок просторового орієнтування у дітей з глибокими порушеннями зору має спонукати дитину до виконання активних дій відповідно до її життєвого ритму, фізичних та психічних можливостей.

Література

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / наук. керівник Кононко О. Л. — К. : Світич, 2008. — 430 с.
2. Бондар В. І. Діти з особливими потребами: поради батькам / В. І. Бондар, Л. В. Борщевська та інші; За ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. — К. : Наук. світ, 2004. — С. 88-128.
3. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: зб. статей молодих вчених / за ред. В. В. Засенка, А. А. Колупасової. — К. : 2011 — Вип. 2. — С. 90-97.
4. Особливості розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями зору: науково-методичний посібник. Частина I, II. / Авт. кол. : Л. С. Вавіна, І. М. Гудим, С. В. Кондратенко, К. С. Довгопола, Л. А. Нафікова. — К. : Педагогічна думка, 2012. — С. 111-118.